

Ez főleg az újbeszéd szabályaira hasonlított. Ezt a kérdést másutt tárgyaltam,* itt csak utalni szeretnék arra, hogy a szocreál leírható úgy, mint annak a szabálynak az irodalmi megvalósítása, amely lehetővé teszi egy fiktív, ideológiailag átítatott világ létrehozatalát és ennek reális, való világként történő értelmezését. Éppen ez az a pont, ahol a múlt századi regény felerősíti és hitelesíti ezt a gyakorlatot, lehetővé teszi, hogy az irodalmi konvenciók szférájára is kiterjesszük azt, ami a totalitárius ideológiának alávetett nyelvhasználatra jellemző.

Miután bemutattuk azt a folyamatot, hogy miként változtatták a realista regényt totalitáriussá, visszatérhetünk a kiinduló kérdéshez. Vajon felelősek-e a realista regény klasszikusai azért, amit a szocreál tett az általuk kialakított műfaji változattal? Könnyen elképzelhetjük, amint kórusban felelik – amiként ama bizonyos asszony nem felel a férje adósságaiért – a realizmus klasszikusai sem felelősek azoknak a tetteiért, akik nemegyszer rosszindulatúan, sanda szándékoktól vezetettve hivatkoztak rájuk. Én is osztom ezt a véleményt.

Magyar László András

HAZUGSÁGTIPOLÓGIÁK

„Diabolus est... doctor mendacii, quia ab ipso primum inventum est mendacium... a semetipso deceptus, alterum decipere concupivit.”

(„Az Ördög... a hazugság tanítója, hiszen ő találta fel a hazugságot... megcsalván ugyanis önmagát, mások becsapására kezdett vágyakozni.”)

(Augustinus: AD JULIANUM COMITEM

CONTRA JUDAEOS, PAGANOS ET ARRIANOS cap. 2.)

Amennyiben Ágostonnak igaza van, és a hazugság valóban a Sátán találmánya és frusztrált lényének nagystílú bosszúja csupán, afelé kell hajlanunk, hogy a manicheusok fején találták a szöveget, és világunkat tényleg a Sátán-démiurgosz teremtette egykor. Ha pedig a hazugságot olyasvalaminek tartjuk, ami nem igaz, vagyis aminek nincs valósága, pontosabban érthetjük azt is, miért mondotta volt egykor a kiváló Martinus Schoock doktor, hogy mindaz, ami nincs, a Sátán alkotása. E mélységes „nincs”-nek, vagyis a hazugságnak – talán épp e genezis következményeképpen – több igen érdekes tipológiájával találkozhatunk az utóbbi harmadfélezer év irodalmában: a számtalan rejtett és nyilvánvaló hazugságtipológiából ezúttal öt tudatosan megfogalmazott választottam ki s mutatok be alább röviden a tisztelt olvasónak. Szándékom evvel nem a hazugság kibogozhatatlan rejtélyének megfejtése, hanem inkább annak vázolása, milyen irányban haladt a nevezett időszakban az emberi gondolkodás.

* Lásd AZ IRODALOM ÉS AZ ÚJBESZÉD című tanulmányomat. In: NOWOMOWA PO POLSKU. Warszawa, 1990.

Az első, aki tudtommal a hazugság tipológiájáról írt, természetesen a nagy klasszifikátor, Arisztotelész volt. Ő NIKOMAKHOSZI ETIKÁ-jában,¹ a negyedik könyv hetedik fejezetében a hazugságnak mindössze két típusát különbözteti meg: a túlzást, hengegést (*aladzoneia*), amely pozitívan, illetve az iróniát (*eironeia*), amely – mint Szókratésznel – negatívan tér el a valóságtól. Közülük az előbbit tartja rosszabbnak. Még egy megkülönböztetést tesz aszerint, hogy a hazug ember pusztá élvezetből vagy haszonlesésből hazudik-e – e kettő közül pedig az utóbbit ítéli el jobban. A hazugság tipológiájával ezután – tudtommal, jó hat évszázadig – legfőljebb a grammatikusok foglalkoztak.

A hazugságtipológiák történetében a kereszténység nyitott új fejezetet. Szent Ágoston két írásában is részletesen kitér a kérdésre. Az időrendben első tanulmány² a hazugság definíciójával indul: eszerint az hazudik, akinek más a szándéka (*aliud habet in animo*), mint amit mond vagy egyéb módon jelez. A hazug ember tehát kétszínű – a latin eredetiben: „kétszívű” –, hiszen vagy olyasmit tud vagy vél tudni, amit nem mond ki, vagy pedig olyasmit mond, illetve jelez, amiről tudja, hogy nem igaz. Az olyan ember, akiből e kétszínűség hiányzik, nem hazudhat, legfőljebb tévedhet. A lényeg tehát a szándék, vagyis az, hogy a hazug ember be kívánja csapni a másikat.

Ami van akkor – teszi fel a kérdést az egyházatyja –, ha valaki szántsándékkal azért mond valótlan, mert tudván tudja, hogy nem hisznek neki, ő azonban e megtévesztéssel jó irányba akarja terelni azt, akit becsap? (Ezt az esetet akár Piszkos Fredesetnek is nevezhetjük, Rejtő Jenő közismert hőse alkalmazza ugyanis e trükköt fia védelmében.) Szent Ágoston kérdése valójában a következő: lehet-e jó szándékkal hazudni? Ha ugyanis a hazugság ténye az, ami egyenlő a hazugsággal, az illető a fenti esetben is hazudik, ha viszont csupán a becsapás szándéka a hazugság ismerve, itt nem lehet szó hazugságról. (S ennek ellentéte is kérdéses, vagyis ha valaki azért mond igazat, hogy becsapja vele a másikat.) Ágoston példát is hoz: X. tudja, hogy az A. úton rablók leselkednek. X. azt is tudja, hogy Y. nem hisz neki, de nem akarja, hogy Y.-nak baja essék, ezért azt tanácsolja neki: menjen az A. úton. Y., mivel nem hisz X.-nek, a B. útra tér, és így megmenekül a rablóktól. A kérdés tehát az: mi a hazugság ismerve, a hazugság ténye, a hazugság tudatos mivolta, vagy egyik sem, hanem csak a rossz szándék? Ágoston az utóbbi mellett érvel.

Ezek szerint tehát a hazugság születésében három tényező játszik szerepet: 1. A hazugság ténye (vagyis az, hogy valótlan-ság-e az állítás vagy sem). 2. A hazugság tudatos-sága (vagyis, hogy a hazudó szándékkal hazudik-e). Végül: 3. A hazugság célja (vagyis, hogy rosszat akar-e a hazug vagy sem).

Ha továbbgondoljuk Ágoston tipológiáját – figyelem, itt már nem öt idézzük! –, három tényezőnek, mint mindenfajta három tényezőnek, nyolc variációja lehetséges, amelyek a következők:

1. Hazudik – tudatosan – rossz szándékkal.
2. Hazudik – tudatosan – jó szándékkal.
3. Hazudik – nem tudatosan – rossz szándékkal.
4. Hazudik – nem tudatosan – jó szándékkal.
5. Igazat mond – tudatosan – jó szándékkal.
6. Igazat mond – tudatosan – rossz szándékkal.
7. Igazat mond – nem tudatosan – jó szándékkal.
8. Igazat mond – nem tudatosan – rossz szándékkal.

Az 1. eset a par excellence hazugság esete.

A 2. a rablók példájával illusztrált eset, amely Ágoston szerint valójában nem ha-

zugság, hiszen jó szándékú. Ide tartozik az az eset is, ha valaki jó cél érdekében hazudik (pl. GEN., 27.19.), vagy pedig hazugsággal védi a nála bujkáló üldözöttet.

A 3. eset – ti. ha valaki hazugságot mond a becsapás szándékával, miközben azt hiszi, hogy igazat mond – nem képzelhető el, hiszen ha egyszer azt hiszi, hogy igazat mond, nem hiheti, hogy becsapja állításával a másikat.

A 4. eset egyszerű tévedés, vagyis nem hazugság.

Az 5. eset sem hazugság, hanem ennek épp az ellentettje.

A 6. eset a rablótörténet ellentettje, például ha valaki igazmondásával akarja a rablók karjába kergetni ellenségét, akiről tudja, hogy nem hisz neki. Ez Ágoston szerint hazugság, hiszen ha maga az állítás igaz is, a szándék gonoszsága a döntő.

A 7. eset elméletileg ugyan elképzelhető, ha például egy író egy általa mesének vélt eseményt mond el szórakoztatás céljából, s nem is tudja, hogy a történet valóban megeseett valahol. De hazugságról itt semmiképp nem lehet szó.

A 8. eset igen érdekes, hiszen arról van szó, hogy valaki be akar csapni másokat, s ezért hazudni akar, de nem sikerül neki. Ez elképzelhető (például X. meg akarja ijeszteni Y-t, ezért azt mondja neki, hogy halálos beteg, miközben Y. valóban az), de az, hogy ezt az esetet hazugságnak minősíthetjük-e, erősen kérdéses, hiszen amit X. állít, végül is igaz, s rossz szándék sem rejlik mögötte.

Egy szó, mint száz, csupán egyetlen olyan eset van, amely egyértelműen hazugság – az első, illetve még egy, a hatodik, amelyet Ágoston hazugságnak minősít –, noha maga az állítás ez esetben igaz.

Ágoston szerint tehát a legfontosabb és a hazugság létrejötte szempontjából döntő momentum nem a hazugság ténye, nem is a hazugság tudatos volta, hanem a *szándék*, a becsapás – gonosz – szándéka.

Ugyanennek az írásnak későbbi, tizennegyedik fejezetében Ágoston még egyszer visszatér a hazugságtipológiára, ezúttal azonban nem formális, hanem tartalmi tipológiát alkot. Eszerint a hazugságnak nyolc fajtája létezik, úgymint:

1. Vallási tanok (doctrinák) hazugságai – ezeken nyilván az eretnokségeket érti.

2. Senkinek nem használó, de valakinek ártó hazugság.

3. Valakinek használó és valakinek ártó hazugság.

4. A l'art pour l'art hazugság.

5. A tetszés végett való hazugság.

6. Valakinek anyagilag használó, de senkinek sem ártó hazugság.

7. Valakinek használó (életét védő) hazugság, mely senkinek sem árt.

8. Valakinek használó (testét a beszennyeződéstől védő), de senkinek sem ártó hazugság.

Ágoston után újabb hatszáz évvel Szent Tamás az ő SUMMÁ-jában a hazugságról szólva elsősorban Ágostonra épít.³ A hazugság bűne szerinte sem a hazugság tényével, hanem a becsapás szándékával egyenlő („*culpa mentientis est fallendi cupiditas*”), s mint megjegyzi, a hazugságnak voltaképpen nem az igazmondás, hanem a jó szándék az ellentéte. (Érdekes, hogy Tamás szerint csak jellel lehet hazudni: „*mendacium est falsa vocis significatio*”, a *vox* szó nála ugyanis „mindenfajta jel” lehet.) A hazugsághoz Tamás szerint – Ágoston nyomán – három dolog szükséges:

1. Hogy az állítás hamis legyen (*quod falsum sit*), 2. a hazugság szándéka, tudatossága (*quod adsit voluntas falsum enuntiandi*), 3. hogy az illető be akarja csapni a másikat (*intentio fallendi*). Így a hazugság három szinten is megvalósul: materialiter, formaliter és effective is. Valójában mindhárom tényező szükséges a hazugsághoz, a lényeg azonban a gonosz szándék, az *intentio mala*.

E logikai tipológia mellett Tamás is ad „hagyományos”-nak titulált tartalmi felosztást, amely azonban eltér az Ágostonétól. E felosztás szerint ugyanis csak három típusa van a hazugságnak: 1. *Officiosum* – amelynek célja a haszonszerzés. 2. *Jocosum* – amelynek célja a játék. 3. *Perniciosum* – amelynek célja az ártás.

Tamás elismétli Ágoston nyolcas klasszifikációját is, majd arra a konklúzióra jut, hogy a hazugságtipológia háromféleképp készíthető el: 1. A hazugság típusa szerint – ez az Ágoston-féle háromtényezős, nyolcvariációs felosztás. 2. A hazudó szándéka szerint (*officiosum, jocosum, perniciosum*), illetve 3. a hazugság célja szerint (Ágoston-féle) nyolcas tartalmi felosztás. Tehát szerinte a három hazugsággeneráló tényező hazugságtipológia-generáló tényező is egyben. Ezután Tamás azt is leszögezi, hogy szerinte mindenfajta hazugság bűn (Lásd: MÁTÉ, 5.37., ZSOLT., 5.6., EPHES., 4.24. stb.), legfőbb típusa szerint enyhébb vagy súlyosabb.

Tamás után újabb hétszáz évet ugrunk az időben. 1981-ben két amerikai nyelvész, Linda Coleman és Paul Kay is elkészítette saját hazugságtipológiáját. Ez, mint látni fogjuk, mulatságosan hasonlít Ágoston ezeröttszáz éves rendszerére, amelyet egyébként Coleman és Kay látnivalóan nem ismer.⁴

A szerzőpáros a hazugság három feltételét sorolja fel: 1. Az állítás legyen hamis ($P=false$). 2. A hazudó higgye, hogy állítása hamis ($S\ believes\ P=false$). 3. Az állítással a hazudó rá kívánja szedni a másikat. (Ez utóbbira azért van szükség, hogy a metaforák, hüperbolák, illetve a formális, „social” hazugságok – pl. udvariassági formulák – kiküszöböltessenek.)

A felsorolt három tényező variálásával a szerzők nyolc logikai hazugságtípust különböztetnek meg, pontosan azokat, amelyeket feljebb – Szent Ágoston kapcsán – már ismertettünk. A szerzők a nyolc lehetséges variációval kísérletet végeztek: történetekbe foglalták a lehetőségeket, majd megszámozták őket, s megkérdeztek egy csoportnyi embert, melyik elbeszélésben van szerintük szó hazugságról s melyikben nincs. A kísérlet érdekes eredményre vezetett: a megkérdezettek a hazugság szempontjából leglényegesebbnek azt tartották, hogy a hazudó tudja vagy higgye, hogy hazudik. A második leglényegesebb a becsapás szándéka, a harmadik pedig a hazugság ténye volt! Vagyis – szemben Ágostonnal és Tamással – korunkra nem a szándék, hanem a tudatosság vált döntővé.

A cikk következtetése szerint a szavakat és kijelentéseket nem szükséges és elegendő feltételek teszik azzá, amik – például hazugsággá –, hanem minden esetben pszichológiai folyamatot kell bejárniuk: ennek lényege az úgynevezett szemantikai „prototípus”. A „hazugság” prototípusa háromelemű: a „hazugságot” attól függően fedezük fel egy állításban – vagy egy történetben –, hogy e prototípus elemei megvannak-e benne vagy sem, ráadásul az elemek közt fontossági sorrend is fennáll.

Az ötödik hazugságtipológia, amelyet itt be szeretnénk mutatni, Ewald Wagner művelődéstörténeté.⁵ Wagner Ibn Battuta (XIV. sz.) arab és Evlia Cselebi (XVII. sz.) török utazók útleírásait vizsgálva állította fel sajátos hazugságtipológiáját. Felfedezte ugyanis, hogy az utazásokról szóló beszámolókból óhatatlanul megjelenik a hazugságnak egyik-másik formája.

Wagner kéttényezős rendszerében az állításnak négy lehetősége van:

1. Objektíve igaz állítás – és szubjektíve is igaz (vagyis az illető igaznak hiszi).
2. Objektíve igaz állítás – de szubjektíve hamis.
3. Objektíve hamis – de szubjektíve igaz.
4. Objektíve hamis – és szubjektíve is hamis.

Az első eset nyilvánvalóan nem hazugság, ezt tehát ejtethjük. A második Wagner szerint azé az íróé, aki olyan történetet mond el, amit maga mesének vél, pedig igaz, illetve ha valaki olyan országról ad valós leírást fiktív saját élményekről számolva be –, amelyet maga nem látott. Voltaképpen egyik esetben sem beszélhetünk hazugságról. A harmadik eset a tévedés tipikus esete. A negyedik viszont egyértelmű hazugságnak tűnik, pedig a dolog nem ilyen egyszerű.

Megeshet ugyanis, hogy valaki elmond egy mesét, ami nyilvánvaló hazugság, de csak szórakoztatás a célja. (Lásd Szent Tamás „*jocosum mendacium*”-át). Ilyenkor semmiképp nem lehet szó hazugságról.

Máskor olyan nyilvánvaló a hazugság, hogy a hazugról nem is tételezhető fel a megétesztés szándéka. Erre példa Cselebi híres „erzurumi macska-történet”-e. E szerint Erzurumban olyan hideg volt, hogy miközben egy macska egyik háztetőről a másikra ugrott, megfagyott a levegőben, s csak tavasszal esett le – majd nagyot nyávogva továbbiramodott.

Wagner szerint az útleírásokban olvasható hazugságoknak tartalmi szempontból hat fajtája lehetséges:

1. Ha az utazó olyasmiről számol be, amit nem látott.
2. Ha az utazó szórakoztató szándékkal lódit.
3. Ha az utazó olyasmiről számol be, ami nincs.
4. Ha az utazó olyasmiről számol be, ami van és amit látott, de hamisan számol be róla.
5. Ha az utazó olyasmiről számol be, ami van és amit látott, de túlozva számol be róla.
6. A plágium esete (az utazó igazat mond, de nemcsak hogy nem látta a dolgot, hanem még csak nem is ő ír róla).

Egyébként – jegyzi meg a szerző – a hazugság indoka gyakran a formai hagyományhoz való ragaszkodás vagy az a kényszer, hogy ismert kategóriákat húzzunk az ismeretlenre. Lehet a hazugság oka tudatlanság (pl. mikor Battuta azt írja a Niger folyóról, hogy az a Nílus egyik ága), de lehet egyszerű feledékenység vagy más valóság szemlélet is (pl. csodákról szóló beszámolók).

Wagner tipológiájának legkülönösebb jegye az, hogy benne valójában már sem a hazugság ténye, sem a hazudó szándéka vagy tudatossága nem játszik szerepet: a hazugság minden esetben értelmezhető, vagyis voltaképpen az igazság egyik megközelítési módja vagy variánsa.

A fent ismertetett hazugságtipológiák meglehetősen különböző szempontokból közelítették meg tárgyukat, ám feltűnően azonos konklúziókra jutottak. Ezek közül a legfontosabb, hogy a hazugságok tipologizálhatók, osztályozhatók, illetve hogy a hazugság bizonyos tényezőkből „generálható”, ami annál is meglepőbb, minthogy itt olyasmiről van szó, ami voltaképp nem létezik. Az ágostoni és huszadik századi tipológiák azonosságából természetesen nem plágiumra, de nem is a hazugság – e nem létező dolog – valamilyen alapvető jellegzetességére, hanem elsősorban az emberi gondolkodás korlátaira és sajátos módszereire következtethetünk.

Az egyezések mellett azonban az eltérések is igen érdekesekek: Arisztotelész hazugságfogalma még kifejezetten mennyiségi: mintha az igazság valamilyen szilárd mérték volna, amelytől eltérve automatikusan hazugságot kapunk (a mértéktől való eltérés abnormitásának gondolata egyébként később a sztoikus bűnfogalomban, majd a racionális erkölcsstanokban játszik fontos szerepet).

Ágostonnál, majd még inkább Tamásnál azonban a hazugság alapelemei közül már az ártó szándék játssza a főszerepet, vagyis a hazugság nem tény többé, hanem minőségi jelenség: bűn. Ágoston logikai alapú tipológiája csak arra szolgál, hogy bevezesse az etikai-tartalmi tipológiát. E felfogás szerint tehát a hazugság lényege nem abban áll, hogy „nem igazság”, hanem abban, hogy „rossz”.

Ettől gyökeresen eltér – bár formájában szinte azonos – Coleman és Kay tipológiája, amely mindenfajta etikai tartalomtól mentes már: csupán a hazugság szemantikai szerkezetére kíváncsi, noha a hazugságot még alapvetően „más”-nak tartja, mint az igazságot.

Minden korábbtól különböző hazugság szemlélet viszont a Wagneré, aki hazugságtipológiájával egy műforma – az útleírás – filológiai, értelmezésbeli kérdéseire igyekszik választ adni, sőt implicit módon a hazugságot az igazsággal egyenértékű – hiszen vele egyenrangúan értelmezhető – forrásnak tekinti. Századunkra ezek szerint nemcsak a hazugság ténye, hanem erkölcsi tartalma is háttérbe szorult: igazság és hazugság közt immár elmosódik a különbség.

A mértéktől és a bűntől, végigkísérve a hazugság értelmezésének történetét, így jutottunk el a nyelvészeti-hermeneutikai problémáig. Egy mindenesetre biztos: a hazugság mint minőség és tény többé már nem érdekel bennünket. Ahol ugyanis nincs szilárd igazság, ott hazugság sem létezhet. Ám ez meg is fordítható: ahol nincs hazugság, ott igazságot is hiába keresünk. A szándék és tudat talán még ebben a világban is megfogható: a valóság azonban mindörökké szertefoszlott kezünk közül.

Jegyzetek

1. Aristotle: THE NICOMACHEAN ETHICS. Ed. and transl. H. Rackham. Cambridge–London, Harvard Un. Press, 1990. (Loeb Classical Library, Aristotle XIX.) 241–245.
2. Augustinus: DE MENDACIO AD CONSENTINUM LIBER UNUS. In: AUGUSTINI OPERA. Paris, 1586. Tom. IV. 3–4.
3. Thomae Aquinatis: SUMMA THEOLOGICA. Paris, Migne, 1864. Tom. III. 828–837. col. (2/2. CX. cap.)
4. Coleman L.–Kay P.: PROTOTYPE SEMANTICS: THE ENGLISH WORD LYE. *Language*, Vol. 57., No. 1. (1981.) 26–44.
5. Wagner, Ewald: SUBJEKTIVE UND OBJEKTIVE WAHRHEIT IN ISLAMISCHEN REISEBERICHTEN. In: Ertzdorff, X–Neukirch, D. (Hrsg.): REISEN UND REISELITERATUR IM MITTELALTER UND IN DER FRÜHEN NEUZEIT. Amsterdam–Atlanta, Rodopi, 1992. 43–66.